

Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)

Harun Yılmaz, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, 365 sayfa.

Abdullah ÖZKAN*

George Makdisi'nin *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası ve Hıristiyan Batı* isimli eserini Türkçeye kazandıran Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu'nun Klasik Yayınları tarafından yapılan yeni baskısının önsözünde 2011'de ifade ettikleri üzere "İslam eğitim tarihi ve Müslümanların eğitim anlayışı, üzerinde çok konuşulan ama hakkında yeterince ciddi araştırma yapılmamış alanlardandır." Onlara göre İslam tarihinde eğitimle ilgili bulunan zengin düşünce ve tecrübe birikiminin "bugüne taşınması ve değerlendirilmesi için daha pek çok çalışma yapılmalıdır."¹

Makdisi'nin eserini *İslâm Medeniyeti Araştırmaları Dizisi* içerisinde yer alan *Bilgi ve Toplum* alt-dizisinde 2012 yılında okurlarına sunan Klasik Yayınları'nın bu zengin düşünce ve tecrübe birikimiyle alakalı yayınları istikrarlı bir şekilde devam etmektedir. Bugüne kadar sekiz kitabı okuyucuyla buluşturan *Bilgi ve Toplum* dizisinden en son yayınlanan eser ise Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Tarihi bölümünde çalışmalarını sürdüren Harun Yılmaz'ın *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* ismiyle kitaplaştırdığı doktora tezidir.

Kitabın önsözünde Zengîler ve Eyyûbîler döneminde medreselerin sayısında yaşanan ciddi bir artışın varlığından bahseden Yılmaz, çalışmasının bu artışın sebeplerine yoğunlaşacağını ve aynı zamanda bu kurumları ulemanın İslam dünyasında oynadığı merkezi rol ve siyasi güç sahipleri ile aralarındaki ilişki bağlamında ele alacağını ifade etmektedir. Yılmaz, verdikleri desteklerle Dımaşk'ta medreselerin sayısının artmasını sağlayan meliklerin ve diğer grupların ulemayı nasıl ve niçin destekledikleri, onların ilmî, dinî, siyasî ve sosyal kaygılarıyla ulemanın kaygılarının medrese üzerinde ne şekilde kesiştiği gibi sorular

* Dr. Araştırma Görevlisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı.

¹ George Makdisi, *Orta Çağ'da Yüksek Öğretim: İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu ve Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), s. 9.

sormaktadır. Yılmaz, bu tür sorulara verilecek cevapların “medreselerin ilmî hayat başta olmak üzere hayatın pek çok alanında neye karşılık geldiğini anlamak açısından önem” taşıdığını söylemekte ve kendi çalışmasını bu sorulara bir cevap verme çabası olarak görmektedir (s. 14).

Giriş ve sonuç dışında üç bölümden oluşan eserin giriş kısmında yazar ele aldığı konunun boyutlarını ortaya koymakta, İslam dünyasında ve Batı’da konuyla alakalı yayımlanmış eserlerin bir değerlendirmesini yapmakta ve o dönemde Dımaşk’ın içinde bulunduğu durumu ana hatlarıyla anlatmaktadır. Kitabın isminden de anlaşılacağı üzere çalışma Hicri 6. ve 7. (Miladi 12. ve 13.) asırlarda Mısır ve Suriye topraklarında hakimiyetlerini devam ettiren Zengiler ve Eyyübiler döneminin en önemli şehirlerinden birisi olan ve günümüz Türkçesinde Şam olarak isimlendirilen Dımaşk şehriyle sınırlanmaktadır. Medrese çalışmalarında zamansal ve coğrafi farklılaşmaların önemine işaret eden / değinen yazar, medreselerin tarihinin tek bir kesitine veya onlarla ilgili tek bir dinamiğe odaklanarak bütün bir medrese tarihinin anlamlandırılmasının sağlıklı sonuçlara ulaştırmayacağını belirtir. Fakat yazarın ifadelerinden anlaşıldığı üzere medrese çalışmalarında eksikliği en fazla hissedilen husus medreselerin kuruluşları, yayılmaları, işleyişleri ve fonksiyonlarının ortaya konmasında özellikle dinî, ilmî ve siyasi dinamiklerin üzerinde çok fazla durulmamış olmasıdır. Konunun sunumundan, kitapta bu dinamikler üzerinde daha fazla durulacağı anlaşılmaktadır. Kitabın “medreseler vasıtasıyla ulemanın sahip olduğu dini ve sosyal güçten toplumsal düzenin sağlanmasında yararlanmış olduğunu; medreselerin kuruluş ve yayılışlarının da dinî ve ilmî bağlamdan çok siyasi bağlamda değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaya” çalışacağı belirtilmektedir (s. 19). Bu amaca binaen yazarın eserinde orijinal pek çok kaynaktan ve ikincil literatürden yararlandığı yaptığı geniş değerlendirmeye ortaya konulmaktadır.

Birinci bölümü Dımaşk medreselerine tahsis eden yazar, bu bölümde medresenin bir tarifini yapmakta, araştırmaya konu olan zaman diliminde şehirde kurulduğunu tespit ettiği medreselerin tamamını müstakil başlıklar halinde inceleyerek, medreselerin kurucularını (vâkıflarını) tanıtmakta, medreselerin vakıfları ve medreselerde okutulan dersler hakkında bilgi vermektedir. Medreseyi tarifi ederken bu müesseselerle dârülhadis, dârülkur’an ve ribât gibi müesseseler

arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinde duran yazar, konuya ilişkin iddialarını “medreselerin fikhin merkeze alındığı bir ilmî faaliyetin sürdürüldüğü mekanlar olduğu kabulü üzerinden” geliştirdiğini belirtmektedir (s.66). Medreseleri mezhep merkezli ve fizikî yapılarına göre tasnif eden yazar, mezhep müntesiplerine yönelik olarak kurulan 64 medreseyi ayrı ayrı tanıtmaktadır. Fizikî yapılarına göre ise medreseleri, medrese amacıyla inşa edilmiş müstakil yapılar, evlerden dönüştürülerek medrese haline getirilenler ve camilerde devam ettiği halde medrese olarak isimlendirilenler şeklinde üçe gruba ayırmaktadır. Bu dönemde Dîmaşk'ta kurulan medreseler genellikle kurucularına nispetle isimlendirilmekte ve bu kurucular, meliklerden, emirlerden, alimlerden ve tüccarlardan oluşmaktadır. Yazar, bu grupların dışında hem askeri hem sivil yönetici ailelere mensup kadınların da medreselerin kurucuları arasında yer aldıklarını belirtmektedir. Medreseler kurulduktan sonra onları maddi olarak garanti altına alan kurumlar vakıflardır. Kurucular medreselere bazı mülkler vakfetmekte ve medresenin bu mülklerden nasıl ve ne şekilde istifade edeceğini vakfiye olarak isimlendirilen yazılı belgelerle kayıt altına almaktadırlar. Medreselerde okutulan derslere de değinen yazarın ifadelerinden anlaşıldığı üzere bu dersler daha çok fıkıh ağırlıklıdır. Fakat bu durum medresede başka derslerin okutulmadığı anlamına gelmemektedir. Bizzat fıkıh eğitimi için vakfedildiği vakfiyesinde açıkça belirtilen medreselerde bile başka derslerin okutulması mümkündür. Müfredat konusunda asıl belirleyici olan husus ise hoca ile talebe arasındaki ilişkidir. Yazara göre “aslında medrese, ilmî pratikler açısından hoca ve talebenin merkezde yer aldığı bir ders mekânı”dır (s. 136). Dolayısıyla medresenin müderrisinden bağımsız bir müfredatın varlığından bahsetmek oldukça zordur, bununla birlikte müderrisin okuttuğu derslerin ve eserlerin medresenin kurumsal kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğu da düşünülmemelidir. Bu dönemde alim olabilmek için talebenin okuması gereken resmî veya gayri resmî bir müfredat ya da eserler listesi yoktur. Aslında müfredat hususunda en belirleyici etken, çalışma alanını ve hocasını belirleme özgürlüğüne sahip olan talebedir.

İkinci bölümde medreselerdeki mansıplar yani kadrolar hakkında bilgiler verilmekte ve ulemanın durumu incelenmektedir. Bu dönemde medreselerde müderrislik, muîdlik ve mütevellilik veya nâzırlık olmak üzere başlıca üç kadro bulunmaktadır. Bunların dışında medreselerin büyüklüklerine göre günlük işlerin

görülmesi için çalıştırılacak kimselere ayrılan kadrolar da vardır. Bütün bu kadrolar içinde en önemli yeri şüphesiz müderrislik almaktadır. Esas görevi eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmek olan müderrisin, medresenin maddi durumunun sınırlı olduğu durumlarda diğer görevleri de yürüttüğü örnekler mevcuttur. Talebe ile müderris arasında bir konumda bulunan muîd ise müderris yardımcısı olarak tarif edilebilir. İlmî bakımdan diğer talebelerden daha ileri seviyede olan muîdin görevi müderrisin verdiği derslerin talebeler tarafından daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Fakat bazı durumlarda muîdlik medresede bir kadro olması hasebiyle, daha iyi bir kadro bulamayan müderrisler tarafından da doldurulabilir. Bazı müderrislerin birden fazla medresede müderrislik yaptıkları, hatta bir medresede müderris konumunda bulunurken diğer bir medresede muîdlik görevini yürüttükleri bilinmektedir. Mütevelli veya nazır ise vakfiyede belirtilen esaslara göre medrese idaresini üstlenmiş olan görevlidir. Tüm bu görevlilerin aldıkları ücretler ise vakfiyede belirtildiği şekliyle ödenmekte, bazı senelerde ise bu ücretler vakfın gelirlerine göre değişiklik gösterebilmektedir. Medreselerdeki atamalar ise iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan birincisine göre medresenin kurucusu vakfiyede kimin tayin edileceğini kayıt altına almakta, ikincisine göre de atamayı şehrin meliki veya kadısı yapmaktadır. Bir mansıptan azil ise genellikle vakfiyede belirtilen hususlara riayet edilmemesi sonucu gerçekleşmektedir. Şehrin yöneticileriyle ya da önde gelen siyasi güç sahipleriyle kurulan şahsî ilişkiler de mansıbın elde tutulması için son derece önemlidir. Nitekim bu dönemde siyasi güç sahipleriyle yaşadığı çekişmelerden dolayı elindeki mansıbı kaybetmiş çok sayıda alim bulunmaktadır. Yeni açılan medreselerle birlikte artan mansıplar neticesinde Dımaşk bu dönemde ulema için bir cazibe merkezi olmuş, yerli ve yabancı pek çok alime ev sahipliği yapmıştır. Ulemanın Dımaşk'ı tercih etmelerinde Zengîler ve Eyyübîler döneminde şehrin içinde bulunduğu siyasi ve iktisadi istikrarla birlikte İslâm dünyasında artan şöhretinin de etkisi olmuştur. Gerek verdikleri hutbe ve vaazlar gerekse sahip oldukları ilmî yetkinlikle halk üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan ulemanın bu konumundan yöneticiler hem iç hem de Haçlılar gibi dış düşmanlara karşı yararlanarak halkı Haçlılara karşı seferber etme yoluna gitmişlerdir.

Bu dönemde Dımaşk'ın ilmî hayatında önemli rol oynayan unsurlardan biri de ulemâ aileleridir. Bu ailelerin bir mensubu olarak dünyaya gelen bireylerin

hayatlarının ilerleyen dönemlerinde alim olma ihtimalinin diğer bireylere göre daha fazla olduğunu iddia eden Yılmaz, medreselerdeki mansıpların ulemâ aileleri içerisinde miras yoluyla varislere aktarılabilmesine dikkati çekmektedir. Ele alınan dönemde Dımaşk'ta ulemâ aileleri toplum üzerinde belli bir nüfuza sahipti ve yönetici sınıf da bunun farkında olarak hareket etmekteydi.

Ulema arasındaki etkileşimin ise genellikle seyahatler ve mektuplaşmalar sayesinde canlı tutulduğunu belirten Yılmaz, bazen evlilikler vasıtasıyla yeni kişilerin de ulema ailelerine dahil olabildiklerine dikkati çekmektedir. dünyevî ihtirasların ve ideolojik tutumların da Dımaşk uleması arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Mesela mansıpların elde edilmesi veya elde tutulması için birbirleriyle rekabet halinde bulunan alimler mevcuttur ve bazı durumlarda siyasi iktidara yakın olanlar bu hususta diğerlerine nazaran daha şanslıdır. Aynı şekilde Yılmaz, siyasi iktidarın gücünü arkasına alan bazı alimlerin kendileriyle aynı görüşleri paylaşmayanların mansıp elde etmelerine engel olmaya veya mevcut mansıplarından azledilmelerine yönelik çabalar içine girebildiklerine değinmektedir.

“Medreselerin Sosyokültürel İşlevi” başlıklı üçüncü bölümde medreselerin kurumsallaşması, kuruluşlarının tarihsel bağlamı ve bu bağlam çerçevesinde onların siyasi ve ilmî hayatla ilişkileri ele alınmaktadır. Yazara göre, Zengî ve Eyyûbî dönemlerinde medreselerin tam anlamıyla kurumsallaştığını söylemek mümkün değildir. Bu dönemde medreselerde kurumsallaşmış hiyerarşik bir yapıdan ziyade müderrislerin bireysel birikim ve ilmî yetkinliğinin ağır bastığı esnek bir yapıdan bahsetmek daha doğrudur. Esasen medreselerin kurumsallaşma süreci bu dönemde başlamıştır. Yazar medreselerin kuruluşlarıyla alakalı daha önce ortaya atılan tezlere eleştiriyi yaklaşmaktadır. Bu tezler medreselerin hayırseverlik, Ehl-i Sünnet akidesinin tahkimi veya Şiîlikle mücadele etmek, mezhep tarafgirliği ve devletin memur ihtiyacının karşılanması şeklinde sıralanabilir. Yazar incelediği zaman diliminde Dımaşk'ta bu hususların medreselerin kuruluşlarının aslî sebepleri olmadığını, bunların sadece aslî sebeplerin ortaya çıkardığı tâlî sebepler olabileceğini belirtmektedir. Ona göre, medreseler “aslında daha büyük ve daha işlevsel bir amaca yönelik olarak” kurulmuştur “ve bu amaç İslâm toplumunun en önemli unsuru olan Sünnî ulemanın” himayesidir (s. 245). Çünkü “ulema İslam dünyasında bütün yönleriyle hayatın işleyişine dair kuralları belirleyen isimler olarak her dönemde

İslam toplumunun en önemli unsuru olagelmıştır” (s. 261). Nüfûz ve denetimlerdeki medreseler yoluyla ulemayı himaye eden siyasî güç sahipleri bu amaçla daha önceki İslam devletlerinde görülmeyen dârülhadis gibi müesseseler kurmuş, şeyhüşşüyûhluk ve beytülmâl vekilliği gibi başka mansıplar da ihdas etmişlerdir. Zengîler ve Eyyûbîlerin medreseler yoluyla ulemayı himaye etmelerinin nedeni ise ellerinde tuttıkları bölgelerdeki hakimiyetin devamlılığını ulemanın desteği olmaksızın sağlayamayacaklarını anlamış olmalarıdır. Çünkü ulemanın desteği olmaksızın istikrarlı bir şekilde devam eden bir devlet yapısı ve toplumsal düzen mümkün değildir. Ayrıca ulemayı himaye etmek meliklerin ve emirlerin hiyerarşik yapı içindeki konumlarının tahkimine veya artmasına da vesile olmaktadır. Bununla beraber, mansıplar vasıtasıyla yöneticilerin ulemayı kendi nüfuzları altına aldıklarını söylemek yüzeysel bir değerlendirme olacaktır. Yine de süreç içerisinde mansıp sahibi olmanın getirdiği avantajların ve azledilme korkusunun ulemayı siyasî güç sahiplerine yaklaştırdığını söylemek mümkündür. Medreselerin ilmî hayata katkılarına da değinen yazara göre Dımaşk'ta bu dönemde kurulan medreseler hoca-talebe ilişkisine dayalı daha önce var olan sistemi değiştirmemiştir. Medresede yürütülen ilmî faaliyetlerle medrese dışında yürütülenler arasında şekil ve muhteva açısından farklılık yoktur. Fakat bu dönemde atılan temeller İslam dünyasında ilerde daha kesin şekilde görülecek olan medreseler üzerinden bir ulema hiyerarşisine kapı aralamıştır.

Sonuç bölümünde kitapta sunulan argümanları daha net ve kısa bir şekilde okuyucuya tekrar hatırlatan yazar, çalıştığı dönemden hareketle bütün medreseleri kapsayıcı genel bir değerlendirme yapmanın oldukça zor olduğunu ifade etmekte ve medreselerin tarihinin ve onların İslam dünyasına etkilerinin daha iyi anlaşılabilmesi için farklı zaman ve coğrafyalardaki medreseler hakkında daha pek çok müstakil eserin kaleme alınması gerektiğini belirterek kitabını sonlandırmaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde kitap hakkında olumsuz bir yorumda bulunmak pek mümkün gözükmemektedir. Belki de getirilebilecek tek olumsuz eleştiri, alanda uzman olmayan okuyuculara, kitapta işlenen konunun arka planını oluşturan siyasî yapıların kimliği ve kronolojisi hakkında bir ön bilgi verilmesi gerekliliğidir. Her şeye rağmen Yılmaz'ın kitabının hem ortaya koyduğu iddiayla hem de bu iddiayı desteklerken kullandığı kaynakların çeşitliliği ve verdiği

örneklerle alanda büyük bir boşluğu doldurduğu ve sadece eğitim tarihçileri tarafından değil, ilahiyat ve sosyal bilimler alanlarında çalışan diğer araştırmacılar tarafından da okunması gereken bir kitap olduğu söylenmelidir.